

О. М. Геращенко

Універсал:

проблема ідентифікації та питання походження жанру

Загальновідомо, що в українському діловому письменстві XVI–XVIII ст. функціонувала величезна кількість жанрів, з-поміж яких одним із найпоширеніших був *універсал*. Однак, на жаль, досі в українському історичному мовознавстві не тільки не висвітлено питання його походження, а й не розроблено принципів ідентифікації і навіть взагалі не піднімалося питання виокремлення певних документальних різновидів (на відміну від російської лінгвістики, де є поважні роботи А. Качалкіна [8; 9]). Зрозуміло, що диференціація документів має першорядне значення для філологів, котрі повинні чітко уявляти, який жанр вони вивчають і де пролягають його межі. У поданій розвідці ми спробуємо визначити критерії, що на їх основі

слід кваліфікувати документи як універсали, дослідити, коли в українській літературній мові з'явилися перші пам'ятки цього різновиду, і з'ясувати їх основні жанрові ознаки.

На сьогодні існує чимало публікацій універсалів. Усі вони здійснені істориками (див, наприклад, [1; 4–7; 14; 19]). Постає питання: на якій підставі вони називають певний акт універсалом? В. Грабовецький та В. Гавриленко при публікації документа запорозького гетьмана Григорія Лободи назвали його (документ) універсалом, за основний принцип узявши, очевидно, зміст розпорядження [4:204]. І. Крип'якевич та І. Бутич, упорядковуючи й описуючи ділові папери Богдана Хмельницького, брали до уваги й формальний бік (формуляр), тому листи-накази відо-

кремлювали від універсалів, хоча й не завжди послідовно – див, скажімо, диплом від 2/12/07.1648, котрий радше нагадує лист, ніж універсал [5: 56–57]. Нам здається, що має слушність згадуваний вже російський мовознавець А. Качалкін, уважаючи, що основним, (але не єдиним!) критерієм при визначенні жанру документа, принаймні для лінгвіста, має бути самоназва [8:22]. Справді, називаючи документ універсалом, його автори – адресант, а також писар – усвідомлювати його відмінності (і змістові, і формальні) від документа іншого різновиду ділового письма, що власне, і свідчить про сформованість жанру. Якщо ж перед нами документи, котрі здаються схожими на універсали, їх не можна беззастережно, відповідно не проаналізувавши, відносити до вказаного різновиду.

Як актова самоназва слово *універсал* уживалося в документах Богдана Хмельницького. Так називалося гетьманське адміністративне розпорядження чи гетьманський указ, що регулював внутрішні економічно-правові відносини у козацькій державі (надавав, підтверджував чи обмежував права на майно і маєтки, охороняв фізичних та юридичних осіб від грабунку майна, порушення прав тощо) і призначався для широкого кола адресатів, що закріплювалося у певних формулах. Проте у дипломах, за змістом і формально подібних до універсалів, трапляються ще три самоназви: *лист гетманский*, *лист*, *писаніє/писаньє/писане*. Найчастіше у *promulgatio* вживається *лист* або *писаніє*, самоназва універсал зустрічається, як правило, в інших частинах акта, у *post scriptum*, навіть на зворотному боці. Інколи всі три самоназви наявні в одному документі [5:31]. Аналогічна ситуація є загалом типовою для українських ділових паперів кінця XVI–XVII ст., як, до речі, і для польських: слова *лист* і *писаніє* мали значення ‘документ’ і за традицією особливо часто вживалися у *promulgatio* актів різного змісту. Жанр документа можна встановити за другою самоназвою, що була присутня, скажімо, у *dispositio* чи *sanctio*. Приміром, *писанієм*, окрім універсалів, називалися й листи-накази Хмельницького [5:179] – пор. самоназву *писаня* (род. одн) листа-наказу (1595 р.) гетьмана Григорія Лободи [4:205], листи-накази (1656 р.) полковників [10:237]. Самоназву *лист* мають знову-таки накази Хмельницького, а також його дипломатичні листи [5:270, 390]. Ця ж самоназва трапляється у *promulgatio* та *dispositio* фундуша (1619 р.) Раїни Могилянки, але вже в *sanctio* написано (зн. одн.) *фундацію* [6:69–70], хоча, напри-

клад, у декреті (1641 р.) короля Владислава IV у *promulgatio* відразу пишеться *листомъ декретом* [6:174] – пор. польський привілей (1640 р.) цього короля: у *promulgatio* – *listem*, у *dispositio* – *listem przywileiem* [6:221]. Однак другої самоназви в тексті могло й не бути, тоді жанр документа можна визначити, очевидно, лише шляхом порівняння форми та змісту його й інших актів, де така самоназва зафіксована.

Отже, документи Хмельницького, у котрих відсутнє жанрове найменування, а наявні тільки самоназви *листъ*, *писаніє* та котрі схожі на універсали (тобто дипломи, у яких жанрове найменування є) формально та за змістом, логічно відносити до універсалів. Це стосується й документів наступників Богдана Хмельницького (аж до Данила Апостола включно, після якого традиція українського гетьманського універсалу обривається).

Самоназва *лист гетманский* зустрічається у двох універсалах великого гетьмана [5:89, 147]. У документах інших різновидів вона не трапляється. Може бути, що вираз *лист гетманский* був синонімом до слова універсал. Окрім того, є підстави припускати, що й самоназва *лист* могла мати значення ‘універсал’, і тоді її можна розглядати як жанрове найменування (у документах, які за формою та змістом не різняться від універсалів). Тут слід навести приклади із записів у Володимирській гродській книзі, де універсал і лист сприймаються як синонімічні назви одного акта:

а) розпорядження, складеного польською мовою (1630 р.) – подал *листъ*, албо універсаль одъ его милости пана Лукаша Заленського, Ротъмистра Его Королевское Милости... [1:299];

б) розпорядження запорозького гетьмана, яке було написане «по-руську» (1607 р.) – *отданъ есть на врьд кгородский Володимирский универсаль, або листъ, ознаймуючи отъ гетмана...* [1:152].

Останній приклад свідчить про те, що жанр універсалу сформувався в українській літературній мові ще до часів Хмельниччини. Спробуймо з’ясувати, коли і як з’явилися перші українські універсали.

Слово універсал виводиться з польського *uniwersal* < лат. *universalis* [2:330; 3:62; 15:392] – так називались у Польщі адміністративні розпорядження, адресовані широкому колу осіб [16:49]. Усе вказує на те, що в польській мові універсали з’явилися в XVI ст.:

а) у “*Slowniku staropolskim*”, який охоплює лексику до 1500 р., слова *uniwersal* не нотовано [18];

б) дослідник історії польського права С. Кутшеба вперше згадує універсали, говорячи про юридичні акти XVI ст. [16:51];

в) і найголовніше – перші польськомовні адміністративні розпорядження походять саме з XVI ст. [17:286].

Найімовірніше, українські універсали раніше XVI ст. з’явитися не могли. За даними О. Булики, в «руській» мові слово *uniwersal* зафіксовано вже в 1566 р.: *универсалъ о зложенью сейму у Берестью* [2:330]. Дослідник наводить ще один приклад, що свідчить про існування слова в кінці XVI – на початку XVII ст.: *универсалъ поборовый* [Там само]. Що стосується фіксації лексеми у більш ранніх пам’ятках, то можна було б подати цитати з диплома київського князя Олександра 1401/1411 р: *унивѣ(р)салны(м) писмом та наши(м) унѣверсаломъ по(д)тверждаем*, проте цей акт вважається фальсифікатом [13:26]. Таким чином, слід обмежитися поки що двома прикладами. В обох випадках слово *uniwersal* уживається не як жанрова назва «руських» документів, а як назва польських актів. Універсали, що від імені короля оголошували скликання сейму, й універсали поборові – ухвали вального сейму про податки [16:51,193] – видавалися для всієї Корони Польської, а не спеціально для литовсько-руських земель, отже, писатися «по-руську» не могли.

Якщо первісно універсал – розпорядження польської адміністрації, то цілком імовірно, що у литовсько-руських землях універсали стали відомі лише після Люблінської унії, коли в них почали ширитися польські право та державний устрій. Згідно з королівськими привілеями, представники польської влади мали видавати акти для «руських» воєводств «руською» мовою [11:137]. Однак королівські привілеї часто порушувалися і багато документів для «руських» земель складалися польською мовою, зокрема й універсали. У джерелах, що ми досліджували, слово *uniwersal* для назви «руського» акта вперше зустрічається лише 1607 р. у записі Володимирської гродської книги. Як правило, ні в польських, ні в «руських» розпорядженнях жанрове найменування *uniwersal* не трапляється, найчастіше його вживали канцеляристи, коли вписували документ до актових книг [1:191, 192, 201, 202, 300, 343, 346]. Найтиповішою самоназвою було слово *листъ/list*. Відтак знову постає проблема визначення

різновиду документів, що нагадують універсали, але не мають відповідної жанрової самоназви. Ця проблема легко вирішується, якщо акт називався універсалом в іншому тогочасному документі. Якщо ж указівок на належність акта до певного різновиду немає, то, здається, найліпше кваліфікувати його як універсал, спираючись на порівняльний дипломатичний аналіз цього акта й документів, що без сумніву можуть уважатися за універсали.

Такий дипломатичний аналіз дає змогу визначити основні жанрові особливості українських/«руських» універсалів:

1) документи цього різновиду мали зміст адміністративного чи господарського розпорядження, наказу, привілею (пор.: [14:16; 15:371]);

2) їх основні композиційні частини (обов’язкові виділено напівжирним шрифтом) – **intitulatio**, **promulgatio**, **inscriptio**, **narratio**, **dispositio**, **sanctio**, **datum**, **subscriptio**;

3) характерною клаузулою була *inscriptio*, у якій говорилося, що документ був адресований широкому загалові, за її відсутності документ не можна кваліфікувати як універсал;

4) гіпотетично адресантом українсько-го/«руського» універсалу могла бути будь-яка офіційна особа, наділена достатньою владою для того, щоб її розпорядження виконувала велика кількість людей, проте І. Бутич у передмові до солідної публікації універсалів українських гетьманів серед можливих адресантів називає гетьмана, полковників, сотників та іншу козацьку старшину [14:16]. Нам же вдалося знайти універсали, видані від імені польських королів, українських гетьманів, полковників, а також ієрархів православної церкви.

Таким чином, у підсумку можна сказати, що українські/«руські» універсали могли з’явитися лише після Люблінської унії, а основним критерієм при ідентифікації цього (і будь-якого іншого) різновиду вважаємо жанрову самоназву. Якщо ж вона відсутня або є багатозначною (як *листъ*), то слід або знайти його однозначну жанрову назву в іншому тогочасному документі, або спиратися на порівняльний дипломатичний аналіз з актами, що беззастережно можна назвати універсалами. Запропонований підхід можна використовувати для жанрової ідентифікації будь-якої ділової пам’ятки. Особливо цікавим нам видається вивчення явища синонімії та багатозначності серед жанрових самоназв.

Література

1. Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссиею для разбора древних актов. – Ч. 3. – Т. 1. – К., 1868.
2. Булыка А. Даунія запазычанні беларускай мовы. – Мінск, 1972.
3. Горбещь В. Розвиток термінології права в українській літературній мові XIV–XVIII ст. // Мовознавство. – 1984. – № 3. – С. 57–64.
4. Грабовецький В., Гавриленко В. Невідомий універсал і найдавніша козацька печатка гетьмана Лободи з 1595 р. // Середні віки на Україні. – Вип. 1. – К., 1971. – С. 204–208.
5. Документи Богдана Хмельницького (1648–1657) / Упор. І. Крип'якевич та І. Бутич. – К., 1961.
6. Збірник Всеукраїнської Академії Наук. Історико-філологічний відділ. – № 65. – Т. 4: Генеральне слідство про маєтності Лубенського полку. – К., 1931.
7. Збірник Всеукраїнської Академії Наук. Історико-філологічний відділ. – № 65. – Т. 1: Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку. – К., 1929.
8. Качалкин А.Н. Жанры русско-го документа допетровской эпохи. – Ч. 2: Филологический анализ документов. – М., 1988.
9. Качалкин А.Н. История документа и история языка // Методологические проблемы социальной лингвистики. – М., 1986. – С. 93–108.
10. Лазаревский А. Описание старой Малороссии. – Т. 3: Полк Прилуцкий. – К., 1902.
11. Огієнко І. Українська літературна мова XVI-го ст. і Український Крехівський Апостол. – Варшава, 1930. – Т. 1.
12. Ткач Ф.Є. Уваги до документів канцелярії Богдана Хмельницького (1648–1657) // Наукові записки Львівського пед. ін-ту. Серія філологічна. – Т. 4. – Вип. 1. – 1955. – С. 3–45.
13. Українські грамоти XV ст. / Підготовка тексту, вступна стаття і коментарі В. Русанівського. – 1965.
14. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687). – К.-Львів, 2004.
15. Cymbalista P. Ukrainian Linguistic Elements in the Russian Language. 1680–1760. – London, 1991.
16. Kutrzeba S. Historia źródeł dawnego prawa polskiego. – Т. 1. – Lwów – Warszawa – Kraków – b. m., b. d.
17. Łoś J. Początki piśmiennictwa polskiego. Przegląd zabytków językowych. – Lwów – Warszawa – Kraków, 1925.
18. Słownik staropolski / Red. S. Urbańczyk. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk, 1982–1987. – Т. 9.
19. Struminski B. Ukrainian Hetman's *Universals* (1678–1727) at the Lilly Library of Indiana University // Harvard Ukrainian Studies. – 1981. – Vol. 5. – № 3. – P. 335–349.

АННОТАЦІЯ

В статье разработаны критерии, на основании которых можно квалифицировать документ как универсал и шире – вообще определить документальный жанр памятника украинского официально-делового языка XVI–XVIII вв. В работе также представлены основные жанровые особенности универсалов. Автор доказывает, что в украинском литературном языке первые универсалы появились после Люблинской унии.

SUMMARY

The article developed criteria for categorizing a document as a universal and – in a broader sense – determining the documental genre of a Ukrainian official language monument from the 16th–18th centuries. The paper also presents the principal genre characteristics of the universals. The author proves that the first universals in the literary Ukrainian language appeared after the Union of Lublin.